

Agresivnost u naprednome industrijskom društvu¹

PIŠE – Herbert Marcuse

S ENGLESKOG PREVELA – Jelena Špreicer

Predlažem da u tekstu razmotrimo opterećenja i napetosti u tzv. društvu obilja, što je fraza (ispravno ili neispravno) sročena da opiše suvremeno američko društvo. Njegove su glavne karakteristike: (1) bogat industrijski i tehnološki kapacitet najvećim dijelom uložen u proizvodnju luksuznih dobara, sprava, otpada, planirane zastarjelosti, vojne ili poluvojne opreme – kratko, onoga što su ekonomisti i sociolozi obično nazivali 'neproduktivnim' dobrima i uslugama; (2) porast životnoga standarda koji se odnosi i na nekada siromašne slojeve društva; (3) visok stupanj koncentracije ekonomske i političke moći u kombinaciji s visokim stupnjem organizacije i vladine intervencije u gospodarstvo; (4) znanstvena i pseudoznanstvena istraživanja, kontrola i manipulacija privatnoga i skupnoga ponašanja, kako u radno, tako i u slobodno vrijeme (što uključuje i ponašanje psihe, duše, nesvjesnoga i podsvjesnoga) u komercijalne i političke svrhe. Sve su te tendencije međusobno povezane: zajedno tvore sindrom koji odražava normalno funkcioniranje 'društva obilja'. Moj zadatak nije dokazati tu povezanost; njezino postojanje uzimam kao sociološku osnovu za tezu koju namjeravam iznijeti – tezu da su opterećenja i napetosti koje pojedinac trpi u društvu obilja prije ukorijenjena u normalno funkcioniranje toga društva (i pojedinca!) nego u njegove poremećaje i bolesti.

'Normalno funkcioniranje' – mislim da ta definicija za liječnika nije nikakav problem. Organizam funkcionira normalno ako funkcionira bez smetnji, u skladu s biološkim i psihološkim ustrojem ljudskoga tijela. Ljudske sposobnosti i mogućnosti zasigurno se razlikuju kod različitih pripadnika vrste, koja se i sama mnogo mijenjala tijekom povijesti, no te su se promjene dogodile na biološkoj i na psihološkoj osnovi koje su uglavnom ostale konstantne. Liječnik će pri postavljanju dijagnoze i propisivanju terapije svakako uzeti u obzir pacijentovo okruženje, odgoj i zanimanje; ti čimbenici mogu ograničiti definiranje i ostvarivanje 'normalnoga funkcioniranja' ili pak u potpunosti onemogućiti njegovo ostvarivanje, no kao kriterij i cilj, normalnost je i dalje jasan i značajan koncept, što ga čini identičnim s konceptom 'zdravlja', a različite su devijacije od njega u različitim stupnjevima identične 'bolestima'.

¹ – Izvorno objavljeno u: Herbert Marcuse (1968) *Negations: Essays in Critical Theory*. Boston: Beacon Press. Preuzeto s: <http://www.wbenjamin.org/marcuse.html#marcuselinks>

Situacija u kojoj se nalazi psihijatar doima se u potpunosti drugačijom. Na prvi će pogled i on normalnost definirati slično kao i liječnik. Normalno je funkcioniranje uma (psiha, psihosomatika) ono što pojedincu omogućuje izvršavanje zadataka, funkcioniranje u skladu s njegovom ulogom djeteta, tinejdžera, roditelja, slobodne osobe ili vjenčane osobe; u skladu s njegovim poslom, zanimanjem, statusom. No, ta definicija sadrži čimbenike potpuno nove dimenzije, naime, društvene dimenzije, a društvo je čimbenik normalnosti u daleko važnijem smislu nego što je to vanjski utjecaj, i to do te mjere da se 'normalno' više čini socijalnim i institucionalnim nego pojedinačnim stanjem. Vjerojatno bi nam se bilo lako složiti oko toga što je normalno funkcioniranje probavnoga trakta, srca i pluća, no što je normalno funkcioniranje uma pri vođenju ljubavi, u drugim međuljudskim odnosima, na poslu, u zatvoru, u vojsci? Iako je normalno funkcioniranje probavnoga sustava ili pluća jednako u slučaju zdravoga ravnatelja neke tvrtke i zdravoga radnika, to ne mora biti točno za njihove umove. Zapravo, jedan bi bio vrlo abnormalan kada bi neprestano razmišljao, osjećao i djelovao kao drugi. I što je uopće 'normalno' vođenje ljubavi, 'normalna' obitelj, 'normalno' zanimanje?

Psihijatar bi mogao postupiti kao liječnik opće prakse i usmjeriti terapiju tako da pacijent funkcionira unutar obitelji, na poslu ili unutar svojega okruženja trudeći se utjecati na čimbenike iz njegova okruženja koliko god može ili ih čak promijeniti. No, granice će toga pristupa ubrzo izići na vidjelo ako npr. pacijentova opterećenja i napetosti nisu uzrokovana samo određenim lošim uvjetima njegova posla, susjedstva ili socijalnoga statusa, već i samom *prirodom* posla, susjedstva ili statusa – u njihovu normalnom stanju. U tome bi slučaju 'učiniti pacijenta normalnim' za to stanje značilo normalizirati opterećenja i napetosti ili, još brutalnije, omogućiti mu da bude bolestan, da živi bolest kao da je zdravlje, a da ne primjećuje da je bolestan upravo onda kada sam sebe vidi i kada ga drugi vide kao zdravog i normalnog. To se odnosi na slučaj da je posao po svojoj prirodi 'umrtvljujuć', zatupljujuć ili rasipan (iako je dobro plaćen i 'društveno' potreban) ili da osoba u postojećem društvu pripada socijalno zapostavljenoj manjini koja je tradicionalno siromašna ili zaposlena na fizičkim ili 'prljavim' poslovima. No, to bi, s druge strane, (u različitim oblicima) također bio slučaj i s tajkunima u biznisu i politici gdje učinkovita i profitabilna izvedba zahtijeva (i izaziva) kvalitete poput lukave bezobzirnosti, moralne ravnodušnosti i konstantne agresivnosti. U takvim bi slučajevima 'normalno funkcioniranje' bilo istovjetno iskrivljenju i unakaženju ljudskoga bića – bez obzira na to koliko je malo moguće definirati karakteristike ljudskoga bića. Erich Fromm napisao je *Zdravo društvo* – ono se ne bavi postojećim, već budućim društvom, a implikacija je toga da postojeće društvo nije zdravo, već bolesno. Nije li prema tome pojedinac koji funkcionira normalno i zdravo kao građanin bolesnoga društva – i sam bolestan? I ne bi li bolesno društvo trebalo antagonistički koncept mentalnoga zdravlja, metakoncept koji bi označivao (i čuvao) mentalne kvalitete pretvorene u tabu, spriječene ili iskrivljene 'duševnim zdravljem' koje prevladava u bolesnome društvu? (Npr. mentalno je zdravlje jednako mogućnosti života kao disident, mogućnosti neprilagođena života.)

U provizornoj bismo definiciji 'bolesnoga društva' mogli reći da je društvo bolesno kada su njegove osnovne institucije i odnosi, njegova struktura, takvi da ne dopuštaju uporabu dostupnih materijala i intelektualnih resursa za optimalni razvoj i zadovoljavanje pojedinačnih potreba. Što je veća diskrepancija između potencijalnih i stvarnih uvjeta života, to je veća društvena potreba za onim što nazivam 'pretjerana represija', tj. potiskivanje koje nije uzrokovano rastom i očuvanjem civilizacije, već uvriježenim interesima za očuvanje postojećega društva. Takva pretjerana represija dovodi (prije svega, ili radije prije nego društveni konflikti) do novih opterećenja i napetosti u pojedincu. Budući da njima obično upravlja normalno funkcioniranje društvenih procesa koji osiguravaju prilagođavanje i pokornost (strah od gubitka posla ili statusa, ostracizam itd.), nisu potrebne nikakve druge mjere kontrole uma. No, u suvremenome je društvu obilja diskrepancija između postojećih načina života i realnih mogućnosti ljudske slobode toliko velika da društvo, da bi spriječilo eksploziju, mora osigurati učinkovitiju mentalnu koordinaciju pojedinaca: u svojim svjesnim, kao i nesvjesnim dimenzijama, psiha je otvorena i podložna sustavnoj manipulaciji i kontroli.

Kada govorim o pretjeranoj represiji 'potrebnoj' za održavanje društva ili o potrebi za sustavnom manipulacijom i kontrolom, ne mislim na pojedinačno iskustvo društvenih potreba i svjesno provođenje politike: one se mogu ili ne moraju osjetiti ili provesti. Ja više govorim o tendencijama, silama koje se mogu prepoznati u analizi postojećega društva te koje se nameću čak i onda kada tvorci određene društvene politike nisu svjesni. One izražavaju zahtjeve postojećega aparata proizvodnje, distribucije i potrošnje – ekonomske, tehničke, političke i mentalne zahtjeve koji se moraju ispuniti da bi se osiguralo kontinuirano funkcioniranje aparata o kojem ovisi populacija te kontinuirano funkcioniranje društvenih odnosa koji proizlaze iz organizacije toga aparata. Te objektivne tendencije postaju vidljive u trendu ekonomije, u tehnološkoj promjeni, u domaćoj i stranoj politici nacije ili skupine nacija te one generiraju opće, nadindividualne potrebe i ciljeve, a da pritom ne razore društvo; no, partikularni interes nije samo tako jednostavno određen univerzalnim interesima: on ima vlastiti djelokrug slobode i doprinosi, u skladu sa svojim društvenim položajem, formiranju općega interesa – no, bez revolucije partikularne potrebe i ciljevi ostaju definirani dominantnim objektivnim tendencijama. Marx je vjerovao da se one nameću 'iza leđa' pojedinaca; u današnjim naprednim društvima to je istina samo za one s jakim kvalifikacijama. Socijalno planiranje, znanstveni menadžment u poduzetništvu i ljudskim odnosima, kao i manipulacija instinktivnim potrebama, prakticiraju se na razini uvođenja socijalne politike te svjedoče o razini svijesti uslijed opće sljepoće.

Što se tiče sustavne manipulacije i kontrole psihe u naprednome industrijskom društvu, postavlja se pitanje: manipulacija i kontrola s kojim ciljem i za koga? Prije svega, sva konkretna manipulacija u interesu određenih poslova, politika, lobija – opća je objektivna svrha pojedinca pomiriti se

s načinom života koji mu društvo nameće. Zbog visokoga stupnja pretjerane represije koja je dio toga pomirenja, nužno je postići libidinoznu kateksu robe koju pojedinac mora kupiti (ili prodati), usluga koje mora koristiti (ili pružiti), zabave koju mora doživjeti, statusnih simbola koje mora (nužno) nositi jer opstojanje društva ovisi o njihovoj neprekinutoj proizvodnji i potrošnji. Drugim riječima, te potrebe moraju biti standardizirane, koordinirane i uopćene do stupnja do kojega produktivnost društva zahtijeva masovnu proizvodnju i masovnu potrošnju. Ti mehanizmi kontrole svakako nisu dio urote, nisu centralizirani ni u jednoj agenciji ili skupini agencija (iako trend centralizacije sve više jača): oni su više raspršeni kroz društvo; prakticiraju ih susjedi, zajednica, skupine vršnjaka, masovni mediji, korporacije i (možda čak i najmanje) vlada. No, za njihovo prakticiranje potrebna je pomoć te ih zapravo omogućuju znanost, socijalne i bihevioralne studije, posebno sociologija i psihologija. Kao industrijska sociologija i psihologija ili, izrazimo li se eufemizmom, 'znanost o ljudskim odnosima', ti su znanstveni naponi postali neizostavan alat u rukama moći.

Te kratke opaske pokazuju do koje je dubine društvo prodrlo u psihu pojedinca, kao i stupanj do kojega mentalno zdravlje i normalnost nisu stvar pojedinca, već njegova društva. Takva bi harmonija između pojedinca i društva bila poželjna kada bi društvo nudilo pojedincu mogućnost da se razvija kao ljudsko biće u skladu s dostupnim mogućnostima sloboda, mira i sreće (tj. u skladu s mogućim oslobođenjem od svojih životnih instinkta), no ona je izrazito destruktivna za pojedinca ako ti uvjeti ne prevladaju. Kada oni ne prevladaju, zdrav i normalan pojedinac ljudsko je biće sa svim sposobnostima koje mu omogućuju slaganje s drugima u društvu, pri čemu su upravo te iste sposobnosti znakovi represije, znakovi unakažena ljudskoga bića koje sudjeluje u vlastitoj represiji, u sputavanju potencijalnih pojedinačnih i društvenih sloboda, u oslobađanju agresivnosti. Ta se situacija ne može riješiti ni u jednoj psihologiji – rješenje je moguće zamisliti samo na političkoj razini: u borbi protiv društva. Terapija bi zasigurno mogla prokazati tu situaciju i pripremiti mentalne temelje za takvu borbu – no, u tome bi slučaju psihijatrija bila subverzivni pothvat.

Sada se postavlja pitanje sugeriraju li opterećenja u suvremenome američkom društvu, u društvu obilja, da u njemu prevladavaju uvjeti koji su bitno negativni za razvoj pojedinca, na način koji je upravo opisan. Ili, da formuliram pitanje više u skladu s pristupom koji predlažem: opstruiraju li ta opterećenja mogućnost 'zdravoga' pojedinačnog razvoja – zdravoga u smislu optimalnoga razvoja intelektualnih i emocionalnih sposobnosti? To pitanje izaziva afirmativni odgovor, tj. takvo društvo opstruira pojedinačne razvoje ako su postojeća opterećenja povezana sa samom strukturom toga društva te ako ona u članovima društva aktiviraju instinktivne potrebe i zadovoljavanje potreba koji okreću pojedince protiv njih samih tako da sami izazivaju i pojačavaju svoju represiju. Na prvi se pogled opterećenja u našem društvu doimaju karakterističnima za svako društvo koje se razvija pod

utjecajem velikih tehnoloških promjena: potiču nove načine rada i provode nja slobodnoga vremena te stoga utječu na sve društvene odnose i dovode do temeljite transevaluacije vrijednosti. Budući da fizički rad postaje sve nepotrebniji, pa čak i rasipan, i s obzirom na to da posao radnika sa stalnom plaćom također sve više postaje 'automatiziran', a političarevi i upraviteljev sve upitniji, tradicionalni sadržaj borbe za opstanak postaje bespredmetan i sve beznačajniji, djelujući sve više kao nepotrebna potreba. No, buduća alternativa, naime, moguće ukidanje (otuđujućega) rada doima se jednako beznačajno, čak i zastrašujuće. I doista, ako zamislimo tu alternativu kao napredak i razvoj *postojećega* sustava, tada izmještanje životnih sadržaja u slobodno vrijeme sugerira jedan oblik noćne more: masovnu samoaktualizaciju, zabavu i sport u prostoru koji se neprestano smanjuje.

No, prijetnja 'baukom automatizacije' i sama jest ideologija. S jedne strane služi perpetuiranju i reprodukciji tehnički zastarjelih i nepotrebnih poslova i zanimanja (nezaposlenost kao normalno stanje – čak i ako je ugodna, doima se gorom od rutinskoga posla koji zatupljuje); s druge strane opravdava i promovira obrazovanje i obuku menadžera i ljudi zaposlenih u organizaciji slobodnoga vremena, tj. služi produljenju i povećanju kontrole i manipulacije.

Prava opasnost postojećega sustava nije ukidanje rada, već mogućnost rada koji ne otuđuje kao baza za reprodukciju društva. Nije riječ o tome da ljudi više ne moraju raditi, već o tome da bi morali raditi za drugačiji život u drugačijim uvjetima, da bi mogli imati sasvim drugačije ciljeve i vrijednosti i živjeti sa sasvim drugačijim moralom – to je 'definitivna negacija' postojećega sustava, alternativa koja oslobađa. Na primjer, društveno potreban rad mogao bi biti organiziran za napore u obnovi većih i manjih gradova, premještanje mjesta zaposlenja (da bi ljudi ponovno naučili hodati), izgradnju industrije koja bi proizvodila dobra bez ugrađene zastarjelosti, bez profitabilnoga otpada ili loše kvalitete te podređivanja okoliša vitalnim estetskim potrebama organizma. Prenijeti tu mogućnost u stvarnost zasigurno bi značilo eliminirati moć dominantnih interesa koji su, po svojoj funkciji u društvu, suprotstavljeni razvoju koji bi smanjio privatno poduzetništvo na minornu ulogu, koji bi uklonio tržišno gospodarstvo i politiku vojne spreme, ekspanzije i intervencije – drugim riječima: razvoj koji bi obrnuo sve postojeće trendove. Danas postoji malo dokaza da takav razvoj postoji. U međuvremenu, s novim te strašno učinkovitim i totalnim sredstvima koja pruža tehnološki napredak, populacija je fizički i mentalno mobilizirana protiv takve mogućnosti: ona mora nastaviti borbu za preživljavanje u bolnim, skupim i zastarjelim oblicima.

To je stvarna proturječnost koja se seli iz društvene strukture u mentalnu strukturu pojedinaca. Tamo aktivira i pogoršava destruktivne tendencije koje su, gotovo nesublimirane, postale društveno korisne u ponašanju pojedinaca, na privatnoj i na političkoj razini – u ponašanju nacije kao cjeline. Destruktivna energija postaje društveno korisna agresivna energija, a

agresivno ponašanje potiče rast – rast ekonomske, političke i tehničke moći. Kao i u suvremenim znanstvenim pothvatima, tako i u onim ekonomskim i u pothvatima nacije kao cjeline, konstruktivna i destruktivna postignuća, rad za život i rad za smrt, razmnožavanje i ubijanje neraskidivo su sjedinjeni. Ograničiti iskorištavanje nuklearne energije značilo bi ograničiti i njezin mirnodopski i njezin ratni potencijal; poboljšanje i zaštita života domaju se nusproizvodima znanstvenoga rada na uništenju života; ograničiti razmnožavanje također bi značilo ograničiti potencijalnu vojnu snagu i broj potencijalnih mušterija i klijenata. No, (više ili manje sublimirana) transformacija destruktivne energije u društveno korisnu agresivnu (te stoga konstruktivnu) energiju je, prema Freudovu mišljenju (na čijoj teoriji nagona temeljim svoju interpretaciju), normalan i nezaobilazan proces. To je dio iste dinamike po kojoj dolazi do sublimacije libida, erotske energije, u društveno korisnu energiju; dva suprotna impulsa prisilno su združeni te, ujedinjeni u toj dvostrukoj transformaciji, postaju mentalni i organski nositelji civilizacije. No, bez obzira na to koliko je blisko i učinkovito njihovo jedinstvo, svojstva svakoga od njih ostaju nepromijenjena i suprotna jedna drugima: agresija aktivira destrukciju koja 'teži' smrti, dok libido teži očuvanju, zaštiti i poboljšanju života. Zbog toga destrukcija može služiti civilizaciji i pojedincu samo dok radi u službi Erosa; ako agresija postane jača od svojega erotskog pandana, dolazi do obratnoga trenda. Štoviše, u Freudovoj koncepciji, destruktivna se energija ne može pojačati, a da se ne smanji erotska energija: ravnoteža između tih dvaju primarnih impulsa kvantitativne je naravi; dinamika je instinkta mehanička i dijeli dostupne kvante energije na dva suparnika.

Ukratko sam ponovio Freudovu koncepciju zbog toga što se želim njome koristiti u raspravi o dubini i prirodi opterećenja koja prevladavaju u američkome društvu. Po mojem mišljenju, ta opterećenja potječu iz osnovnih proturječnosti između mogućnosti toga društva, koje bi moglo proizvesti bitno nove oblike slobode, što bi značilo subverziju postojećih institucija, s jedne strane, i represivne upotrebe tih istih kapaciteta, s druge strane. Ta proturječnost kulminira – istodobno je 'razriješena', 'sputana' – u agresivnosti široko rasprostranjenoj u tome društvu. Njezina je najočitija (ali nipošto izolirana) manifestacija vojna mobilizacija i njezini učinci na mentalno ponašanje pojedinaca, no u kontekstu osnovne proturječnosti, agresivnost se hrani iz mnogih izvora. To su prije svega:

1. *Dehumanizacija procesa proizvodnje i potrošnje.* Tehnološki napredak identičan je pojačanoj eliminaciji osobnih naklonosti, inicijativa, ukusa, kao i potrebe za nabavljanjem dobara i usluga. Ta tendencija može imati oslobađajući učinak ako se njezini resursi i tehnike koriste u svrhu oslobađanja pojedinca od rada i proizvodnje potrebne za reprodukciju postojećih institucija, ali također može biti štetna, parazitska i nehumana u kontekstu trenutanih tehnoloških i intelektualnih mogućnosti. Ista ta tendencija često pogoduje stvaranju neprijateljskoga ozračja.

2. *Gužva, buka i javna vidljivost kao karakteristični uvjeti društva mase.* Kao što je jednom prilikom rekao René Dubos, potreba za "mirom, privatnošću, neovisnošću, inicijativom i nešto otvorenoga prostora" nisu "hir ni luksuz, već osnovne biološke potrebe". Njihov manjak protivi se čovjekovoj instinktivnoj prirodi. Već je Freud naglasio "asocijalni" karakter Erosa – društvo mase dovodi pak do "prekomjerne socijalizacije" na koju pojedinac reagira "najrazličitijim frustracijama, represijama, agresijama i strahovima koji se vrlo brzo mogu razviti u prave neuroze".

Kao najočitiju mobilizaciju društvene agresije već sam ranije spomenuo militarizaciju društva obilja. Ta mobilizacija ide mnogo dalje od regrutacije i izgradnje vojnoga naoružanja: njezini totalitarni aspekti svakodnevno se mogu uočiti u masovnim medijima koji hrane 'javno mnijenje'. Porast brutalnosti jezika i slike, prikazi ubijanja, spaljivanja, trovanja i mučenja kojima su podložne žrtve neokolonijalnoga nasilja prezentiraju se u samorazumljivome, činjeničnome, katkad humorističnome svjetlu koje ovakve strahote stavlja na istu razinu s maloljetnim delinkventima, nogometnim utakmicama, nesrećama, burzovnim izvješćima i vremenskom prognozom. Više se ne radi o 'klasičnome' veličanju ubojstva iz nacionalnoga interesa, već o njegovoj redukciji na razinu prirodnoga događaja i incidenta iz svakodnevice.

Kao posljedica toga javlja se 'psihološka naturalizacija rata' usmjerena prema ljudima isključenima iz ratne stvarnosti, ljudima koji se s pomoću te naturalizacije lako suočavaju sa 'stopama ubijanja' kao što su se već ranije suočili s različitim drugim 'stopama' (npr. poslovnim, prometnim ili pak stopom nezaposlenosti). Ljudi su navikli živjeti 's opasnostima, brutalnostima i rastućim brojem žrtava Vijetnamskoga rata jednako kao što su se navikli i na svakodnevne opasnosti poput smoga, pušenja ili prometa'.²

Fotografije koje se pojavljuju u dnevnim novinama i najprodavanijim magazinima u lijepim, blještavim bojama prikazuju redove zatvorenika koji čekaju 'ispitivanje', malu djecu koju po ulicama povlače iza vojnih vozila, osakaćene žene. To nije ništa novo ('takve se stvari događaju u ratu'). Razlika je jedino u okruženju u kojem se pojavljuju takve vijesti: njihova pojava u dnevnome programu, njihovo izjednačavanje s reklamama, sportom, lokalnom politikom i izvješćima iz javnoga života. Brutalnost moći dalje se naturalizira njezinim prijenosom na voljeni automobil: proizvođači prodaju *Thunderbird* (munju), *Fury* (bijes), *Tempest* (oluju), a naftna će industrija "Vaš motor pretvoriti u zvijer". No, promidžbeni je jezik pun otvorene diskriminacije: specifičan vokabular mržnje, prezira i klevete rezerviran je za suprotstavljanje agresivnoj politici i za neprijatelja. Obrazac se neprestano ponavlja.

² – I. Ziferstein, prema UCLA Daily Bruin, Los Angeles, 24. svibnja, 1966.

v. također: M. Grotjahn, "Some Dynamics of Unconscious and Symbolic Communication in Present-Day Television", *The Psychoanalytic*

Study of Society, III, pp. 356ff. i *Psychiatric Aspects of the Prevention of Nuclear War*, Group for the Advancement of Psychiatry (New York, 1964), passim.; prijevod moj

Kada studenti prosvjeduju protiv rata, oni se opisuju kao 'rulja' koju su nahuškali 'bradati pobornici seksualnih sloboda', skupina neopranih maloljetnika, 'gangstera i uličara' koji 'bauljaju' ulicama dok se protudemonstracije sastoje od građana koji se okupljaju. U Vijetnamu se 'tipični komunistički kriminal' vrši protiv američkih 'strateških operacija'. Crveni su dovoljno bezobrazni da 'napadnu iz zasjede' (vjerojatno bi napad trebali unaprijed najaviti i organizirati na otvorenom) i 'izbjegavaju smrtnu zamku' (u kojoj su vjerojatno trebali ostati). Vijetkong američke barake napada 'u gluho doba noći' i ubija američke dječake (pretpostavlja se da Amerikanci napadaju isključivo po danu, ne ometaju neprijateljev san i ne ubijaju vijetnamske dječake). Masakr stotina tisuća komunista (u Indoneziji) naziva se 'impresivnim' dok se slična 'stopa ubijanja' na drugoj strani nipošto ne bi okarakterizirala takvim pridjevom. Za Kineze je prisutnost američkih trupa u Istočnoj Aziji prijetnja njihovoj ideologiji, dok bi prisutnost kineskih trupa u Srednjoj ili Južnoj Americi bila prava, a ne samo ideološka prijetnja Sjedinjenim Američkim Državama.

Taj nasiljem nabijen jezik funkcionira po principu orvelovskoga recepta za identitet razlika: ako dolazi iz usta neprijatelja, mir znači rat, a obrana napad, dok je na pravednoj strani eskalacija prikazana kao umjerenost, a masovno bombardiranje kao priprema za mir. Organiziran po principu diskriminacije, taj jezik označuje *a priori* neprijateljevo zlo u cijelosti te u svim njegovim radnjama i namjerama.

Takva se mobilizacija agresije ne može objasniti veličinom komunističke prijetnje: slika je prividnoga neprijatelja toliko uvećana da gubi svaku vezu s realnim stanjem stvari. Tu je na kocki kontinuirana stabilizacija i rast sustava kojemu prijeti vlastita iracionalnost, uska baza na kojoj počiva njegov prosperitet, dehumanizacija kakvu zahtijeva njezino štetno i parazitsko obilje. Besmislen rat i sam je dio te iracionalnosti, čime čini bit čitavoga sustava. Ono što je u početku izgledalo kao bezazlen, gotovo slučajan projekt, nepredviđen potez vanjske politike postalo je test produktivnosti, kompetitivnosti i prestiža cjeline. Milijarde dolara utrošene na rat politički su i ekonomski poticaj (ili lijek): način da se neutralizira ekonomski višak, a ljude drži pod kontrolom. Poraz u Vijetnamu mogao bi služiti kao poticaj drugim borbama za oslobođenje u blizini američkoga tla, a možda čak i pobuni unutar američkoga teritorija.

Naravno, iskorištavanje agresije u društvu dio je povijesne strukture civilizacije i jedan od osnovnih pokretača napretka. Međutim, i tu postoji stadij u kojem kvantiteta prelazi u kvalitetu i ravnotežu dvaju osnovnih instinkta okreće u korist uništenja. Već sam spomenuo 'bauk' automatizacije. Prava je sablast društva obilja zapravo moguća redukcija rada do razine na kojoj ljudski organizam više ne mora funkcionirati kao instrument rada. Već i kvantitativno smanjenje potreba za ljudskim radom ima negativni učinak na održavanje kapitalističkoga načina proizvodnje (kao i svih ostalih oblika proizvodnje koji se temelje na eksploataciji). Sustav

reagira povećanjem proizvodnje dobara i usluga koje ili uopće ne povećavaju pojedinačnu potrošnju ili je povećavaju luksuzom – luksuzom unatoč postojanome siromaštvu, ali luksuzom koji je nužan kako bi se zaposlila radna snaga dovoljna da održi postojeće ekonomske i političke institucije. Onoliko koliko se ta vrsta rada čini besmislena, suvišna i beskorisna, iako je ipak potrebna da bi se zaradilo za život, frustracija je ugrađena u samu produktivnost društva, što dovodi do aktiviranja agresije. Koliko društvena struktura postaje agresivna, toliko se mentalna struktura njegovih građana tomu prilagođava: pojedinac istodobno postaje agresivniji i podložniji te poslušniji jer se podređuje društvu koje moći i materijalnim obiljem zadovoljava njegove najveće (i inače dobrim dijelom potisnute) nagonske potrebe, a libidinozni je odraz tih nagonskih potreba očito izbor narodnih predstavnika. Senator Russell iz savezne države Georgia, predsjednik Odbora za oružane snage američkoga Senata, pokazao se osobito pogođen tom činjenicom. On je, navodno, jednom prilikom ustvrdio da:

“Postoji nešto u pripremi za uništenje što više potiče ljudsku nesmotrenost prema novcu nego što bi to bio slučaj kod gradnje u konstruktivne svrhe. Zašto je to tako, ne znam, ali sam tijekom svojih trideset godina u Senatu primijetio da postoji nešto u kupovanju oružja koje može ubiti, razoriti, izbrisati čitave gradove te razoriti velike transportne sustave, što ljuđe tjera da svojim dolarima barataju manje oprezno nego kada razmišljaju o izgradnji nastambi i brizi za ljudsko zdravlje.”³

Na drugome sam mjestu postavio pitanje kako je uopće moguće ocijeniti i povijesno usporediti agresiju koja prevladava u određenome društvu: umjesto da to ponavljam, sada se želim usredotočiti na različite aspekte, na specifične oblike u kojima se agresija danas oslobađa i zadovoljava.

Najdojmljiviji aspekt, i onaj po kojem se najviše razlikuju novi oblici agresije od tradicionalnih, jest onaj koji nazivam tehnološka agresija i njezino zadovoljenje. Taj je fenomen lako opisati: čin agresije koji fizički izvršava mehanizam visokoga stupnja automatizacije ili moći daleko veće od moći pojedinačnoga ljudskog bića koje ga pokreće, održava i određuje njezinu metu. Najekstremniji je primjer raketa ili projektil, a najuobičajeniji automobil. To znači da su energija i snaga koja se aktivira i troši mehanička, električna ili nuklearna energija ‘stvari’ umjesto nagonske energije ljudskih bića. Moglo bi se reći da se agresija prenosi sa subjekta na objekt ili se objekt barem koristi kao medij za njezin prijenos, dok metu također uništava stvar, a ne osoba. Ta promjena u relaciji između ljudske i materijalne energije, između fizičkoga i mentalnoga udjela agresije (čovjek postaje subjekt i agent agresije više mentalnim nego fizičkim sposobnostima)

3 – Citirano prema članku senatora Williama Proxmira objavljenomu u *The Nation* 25. kolovoza 1962. godine, pp. 65 – 66; prijevod moj.

mora utjecati na mentalnu dinamiku. Priklanjam se hipotezi koja se nameće kao unutarnja logika toga procesa: 'prenošenjem' razaranja na više ili manje automatiziranu stvar ili skupinu i sustav stvari, dolazi do 'smetnje', redukcije, frustracije i 'prekomjerne sublimacije' nagonskih ljudskih potreba. Ta vrsta frustracije odgovorna je za ponavljanje i eskalaciju: povećanje nasilja, njegove brzine i opsega. Istodobno slabi osjećaj osobne odgovornosti, savjesti i osjećaj krivnje, odnosno dolazi do njihove difuzije, izmještanja iz stvarnoga konteksta u kojem je izvršena agresija (npr. bombaški napadi) te premještanja u više ili manje bezazlen kontekst (neprirodnost, seksualna neadekvatnost itd.). I u toj reakciji, učinak je značajno slabljenje osjećaja krivnje te je obrana (mržnja, ogorčenost) također preusmjerena s pravoga subjekta koji je za to odgovoran (vojni zapovjednik ili vlada) na zamjensku osobu: to nisam učinio ja kao osoba koja (moralno i fizički) djeluje, već stvar, stroj. Stroj: sama riječ nameće pomisao da bi se aparat ljudskih bića mogao zamijeniti mehaničkim aparatom: birokracija, administracija, partija ili organizacija odgovorni je agent; ja, individualna osoba, samo sam instrument, a instrument ne može, ni u kojem moralnom smislu, biti odgovoran ili osjećati grižnju savjesti. Na taj je način uklonjena još jedna prepreka protiv agresije koju je civilizacija stvorila u dugome i nasilnome procesu razvoja discipline. Širenje naprednoga kapitalizma na taj način postaje dio kobne psihičke dijalektike koja uspostavlja i održava njegovu ekonomsku i političku dinamiku: što je veća izraženost 'tehnološke' agresije, to je ona manje može zadovoljiti i umiriti primarni impuls, što vodi do ponavljanja i eskalacije.

Naravno, korištenje različitih alata u svrhu agresije staro je koliko i sama civilizacija, no postoji odlučujuća razlika između tehnološke agresije i njezinih primitivnijih oblika. Potonji nisu bili samo kvantitativno drugačiji (slabiji): oni su tražili uključenje i sudjelovanje tijela više nego što to zahtijevaju automatski ili poluautomatski instrumenti agresije. Nož, taj 'tupi instrument', pa čak i revolver, daleko su više bili dio osobe koja se njima koristila pa su uspostavljali mnogo užu vezu između napadača i žrtve. Osim toga, a to je možda najvažnija stavka, njihova je uporaba, ako nije bila učinkovito sublimirana ili u službi životnih nagona, (npr. kod kirurga, u okviru kućanstva itd.) kriminalna – individualni zločin, te je podložna najstrožoj kazni. Za razliku od toga, tehnološka agresija nije zločin. Vozač automobila ili broda koji suviše brzo vozi neće biti nazvan ubojicom, čak ni ako to jest, a to zasigurno neće biti slučaj ni s tehničarima zaduženima za ispaljivanje projektila.

Tehnološka agresija oslobađa mentalnu dinamiku koja pogoršava destruktivne, antierotske tendencije puritanskoga kompleksa. Novim oblicima agresije moguće je uništavati, a da se ne uprljaju ruke, ne okalja tijelo, ne inkriminira um. Ubojica ostaje čist, kako fizički, tako i mentalno. Čistoća njegova ubojitog djela naići će na još odobravanja ako je usmjerena protiv nacionalnoga neprijatelja, tj. ako je u nacionalnome interesu.

Anonimni članak iz *Les Temps Modernes* (siječanj 1966.) Vijetnamski rat povezuje s puritanskom tradicijom Sjedinjenih Američkih Država. Slika neprijatelja u tome se članku povezuje s nečistoćom u njezinim najodvratnijim oblicima: nečista džungla njegovo je prirodno stanište, a vađenje utrobe i odrubljivanje glave njegov su prirodan način ophođenja. Stoga se paljenje njegovih nastambi, krčenje šume i trovanje njegove hrane ne prikazuju samo kao strateško, već i kao moralno djelovanje: uklanjanje razne prljavštine, krčenje puta za uspostavljanje poretka političke pravde i higijene. Masovno pročišćavanje savjesti od svih racionalnih prepreka vodi do atrofije posljednje pobune razuma protiv te vrste ludila: moraliste koji organiziraju i brane tu vrstu zločina ne prati ismijavanje i satira. Na taj se način oni mogu javno hvaliti 'najvećim uspjehom u povijesti naše nacije', a da im se pritom nitko ne smije jer, zaista, riječ je o povijesnome postignuću jedne od najbogatijih, najmoćnijih, najnaprednijih zemalja svijeta koja je destruktivnu moć svoje tehnološke superiornosti odlučila iskaliti na jednoj od najslabijih, najsiromašnijih i najbepomoćnijih zemalja.

Smanjenje osjećaja odgovornosti i krivnje, njihova neutralizacija unutar svemoćnoga tehnološkog i političkog aparata također djeluje protiv drugih vrijednosti koje bi trebale obuzdati i sublimirati agresiju. Militarizacija društva ostaje najuočljivija i najštetnija manifestacija te tendencije, ali njezine se manje uočljive posljedice na kulturnoj razini ne smiju zanemariti. Jedna je od takvih posljedica propadanje vrijednosti *istine*. Mediji uživaju oprost od obveze prema istini, i to na vrlo specifičan način. Poanta nije u tome da mediji lažu ('laž' pretpostavlja predanost istini), već u tome da mijesaju istinu i poluistinu služeći se namjernim izostavljanjem informacija, činjeničnim izvještavanjem s komentarima i procjenama, informacijama s publicitetom i propagandom – sve to urednička gesta formira u jednu golemu cjelinu. Istine nepovoljne za urednika (a koliko relevantnih istina zaista nije nepovoljno?) povučene su iz napisanoga, skrivene ili harmonično pomiješane s besmislicama, zabavom i tzv. istinitim životnim pričama. Pri tome je potrošač sklon sve to uzeti zdravo za gotovo – on vjeruje čak i ako zna da to nije tako. Obveza prema istini oduvijek je bila nepouzdana stvar, ograđena jakim kvalifikacijama, suspendirana ili potisnuta – tek u kontekstu opće i demokratske aktivacije agresivnosti pad vrijednosti istine dobiva posebno značenje. Istina je vrijednost u strogom smislu te riječi time što služi zaštiti i poboljšanju života, kao vodič u čovjekovoj borbi s prirodom i sa samim sobom, s vlastitim slabostima i vlastitom destruktivnošću. U toj je funkciji istina doista pitanje sublimiranih životnih instinkta, Erosa, inteligencije koja postaje odgovorna i autonomna, koja teži osloboditi život od njegove ovisnosti od neobuzdanih i represivnih sila. S obzirom na tu zaštitničku i oslobađajuću funkciju istine, pad vrijednosti istine uklanja još jednu učinkovitu barijeru protiv destrukcije. Širenje agresije područje životnoga nagona također dovodi do pada vrijednosti estetske dimenzije. U *Erosu i civilizaciji* pokušao sam pokazati

erotsku komponentu u toj dimenziji. S obzirom na to da nisu funkcionalne, tj. da ne doprinose funkcioniranju represivnoga društva, estetske su vrijednosti bile jaki zaštitnici Erosa u civilizaciji. Priroda je dio te dimenzije. Eros u svojim polimorfnim oblicima traži vlastiti čulni svijet ispunjenja, svoje 'prirodno' okruženje. No, samo u zaštićenome svijetu – zaštićenome od dnevnih poslova, buke, masa, otpada – može zadovoljiti biološku potrebu za srećom. Agresivne poslovne prakse koje pretvaraju sve više zaštićenih prirodnih prostora u medije komercijalnoga ispunjenja i zabave nisu, stoga, samo uvreda ljepoti – one potiskuju biološke potrebe. Prihvatimo li hipotezu da se u naprednome industrijskom društvu višak agresije oslobađa u naizgled nedužnome i 'normalnome' ponašanju, moći ćemo ga primijetiti čak i u područjima dalekim od uobičajenih manifestacija agresije, npr. u stilu publiciteta i informacije koji njeguju masovni mediji. Za njih je karakteristično konstantno ponavljanje: ista reklama s istim tekstom ili istom slikom emitira se bezbroj puta; iste fraze i klišeje neprekidno vrte dobavljači i tvorcima informacija; iste programe i platforme neprekidno zagovaraju isti političari. Freud je razvio koncept nagona smrti u okviru analize 'prisile ponavljanja': povezo je s težnjom za stanjem potpune inercije, izostanka svake napetosti, povratka u maternicu, uništenja. **Hitler** je jako dobro poznao ekstremnu funkciju ponavljanja: i najveća laž, ako je se dovoljno puta ponovi, shvatit će se i prihvatiti kao istina. Čak i kada se ne koristi tako ekstremno, neprekidno ponavljanje koje se nameće publici više ili manje podložnoj različitim utjecajima, može djelovati destruktivno: uništava mentalnu autonomiju, slobodu mišljenja, odgovornost te pogoduje širenju inercije, podčinjenosti i odbijanju promjene. Postojeći društveni poredak, gospodar vještine ponavljanja, pretvara se u golemu maternicu za svoje građane. Kod takvoga puta k inerciji i takvoga smanjivanja tenzija zasigurno je riječ o visokoj i neučinkovitoj sublimaciji: ona ne vodi nagonskoj nirvani i zadovoljstvu. Ipak, može smanjiti stres inteligencije, bol i napatost koje prate autonomnu mentalnu aktivnost, dakle može funkcionirati kao učinkovita agresija protiv uma, tj. njegove društveno uznemirujuće, kritičke funkcije.

Sve su to visoko spekulativne hipoteze o društveno i mentalno kobnome karakteru agresije u našem društvu. Agresija je (u većini slučajeva) društveno korisna destruktivnost, no svejedno je kobna zbog svojega opsega i kvalitete samoodržanja. U tome smislu ona je također loše sublimirana te pruža vrlo malo zadovoljstva. Ako je Freudova teorija točna, te destruktivni nagon teži uništenju pojedinačnoga života bez obzira na to koliko mu dugačku zaobilaznicu osiguravaju drugi životi i mete, tada uistinu možemo govoriti o samoubilačkoj tendenciji na društvenoj razini, pri čemu nacionalna i internacionalna igra s potpunim uništenjem ima čvrstu podlogu u nagonskoj strukturi pojedinca.